

JOSEF LEWKOWICZ

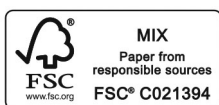
MET MICHAEL CALVIN

**DE
OVERLEVER**

**Hoe ik zes concentratiekampen overleefde
en daarna nazi-jager werd**

Vertaling Arthur Wevers

HarperCollins

Voor het papieren boek is papier gebruikt dat onafhankelijk is gecertificeerd door FSC® om verantwoord bosbeheer te waarborgen.
Kijk voor meer informatie op www.harpercollins.co.uk/green.

HarperCollins is een imprint van Uitgeverij HarperCollins Holland, Amsterdam.

Copyright © 2023 Josef Lewkowicz

Oorspronkelijke titel: *The Survivor*

Copyright Nederlandse vertaling: © 2023 HarperCollins Holland

Vertaling: Arthur Wevers

Omslagontwerp: R.Shailer/Transworld / Pinta Grafische Producties

Omslagbeeld: © Alain Le Garsmeur / Alamy Stock Photo

Zetwerk: ZetSpiegel B.V., Best

Druk: ScandBook UAB, Lithuania, met gebruik van 100% groene stroom

De bijbelcitaten in dit boek zijn afkomstig uit de Nieuwe Bijbelvertaling, NBV21.

De vertaling van het gedicht van Bertold Brecht op blz. 120 komt uit:

De mooiste van Brecht, vertaald door Geert van Istendael en Koen Stassijns, Lannoo/Atlas, Tielt/Amsterdam, 1998.

ISBN 978 94 027 1277 3

ISBN 978 94 027 6882 4 (e-book)

NUR 680

Eerste druk juli 2023

Originele uitgave verschenen bij Bantam, een imprint van Transworld Publishers, Londen.

Joseph Lewkowicz has asserted his right under the Copyright, Designs and Patents Act 1988 to be identified as the author of this work.

HarperCollins Holland is een divisie van Harlequin Enterprises ULC.

* en ™ zijn handelsmerken die eigendom zijn van en gebruikt worden door de eigenaar van het handelsmerk en/of de licentienemer. Handelsmerken met ® zijn geregistreerd bij het United States Patent & Trademark Office en/of in andere landen.

www.harpercollins.nl

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Het e-book is beveiligd met zichtbare en onzichtbare watermerken en mag niet worden gekopieerd en/of verspreid.

Inhoud

Voorwoord door rabbi Naftali Schiff en Jonathan Kalmus	9
Proloog: Geesten	14
1 Familie	21
2 Het einde van de onschuld	34
3 Het laatste afscheid	48
4 Lijkschennis	63
5 Gevangenen van het lot	78
6 Het levenslicht	92
7 Van slaaf tot pelgrim	105
8 De Trap van de Dood	118
9 De grenzen van de goedheid	132
10 Vrijheid	147
11 Verraad	160
12 Het begin van het einde	174
13 Misdaad en straf	192
14 Red de kinderen	208
15 Nieuwe horizons	224
16 Liefdesverhaal	241
17 Kies voor het leven	261
18 Overlever	274
Dankwoord	285

Voorwoord

Door rabbi Naftali Schiff en Jonathan Kalmus

Het lijkt onvoorstelbaar dat een uitgehongerde, tot slaaf gemaakte en mishandelde tienerjongen zes concentratiekampen overleeft. Alleen al daarom is dit boek uniek. Je vraagt je de hele tijd af hoe het in vredesnaam mogelijk is. Hoe is het mogelijk dat een eenzaam weeskind, dat wordt vernederd door bewakers die zijn hele familie hebben vermoord, het kamp overleeft door aardappelschillen en etenresten te stelen? Hoe is het mogelijk dat hij aan ontmenselijking door de nazi's ontkomt door de volgende mantra te herhalen: 'Ik wil geen beest worden zoals zij'? Kan iemand nog meer doen? Hij doet dat wel. Hij is uitgemergeld maar leeft zo mee met zijn hongerende medegevangenen dat hij zijn leven waagt en eten meeneemt. Voor een hele barak medegevangenen. We zouden ook bijna kunnen geloven dat zijn levensverhaal een krachtige boodschap bevat doordat hij na de Tweede Wereldoorlog een nieuw leven opbouwt. Wanneer deze jongen zijn gestreepte pyjama uit het kamp ook nog inruilt voor het uniform van de Amerikaanse inlichtingendienst en de beruchtste massamoordenaar van nazi-Duitsland oppakt, krijgen we zelfs het idee dat we een heldenverhaal lezen. Dit is Josef.

Het is maar weinig mensen gegeven om iets te ontdekken wat bijna niemand weet, maar wel ruime aandacht verdient. Toen ik Josef Lewkowicz in 2018 leerde kennen en zijn levensverhaal hoorde, wist ik dat het moest worden verteld. Josef roept een paar keer uit dat hij geen held is. Maar hij heeft de bekendste kampcommandant, Amon

Göth, die berucht is door de film *Schindler's List*, voor de rechter gebracht. De vooraanstaande historicus David Crowe beschrijft Göth als 'een van de echte monsters in de vernietigingsoorlog van de nazi's tegen de Joden'. De vraag hoe hij na de oorlog is opgepakt was tot op heden echter nooit beantwoord.

Josef kon zich nog precies herinneren welke rol hij in deze belangrijke geschiedenis heeft gespeeld, maar bezat niet één document waarmee hij zijn verhaal kon bewijzen. Hij had alleen een intrigerende foto van de zojuist gearresteerde massamoordenaar die geen enkel museum, archief of individu ter wereld in zijn bezit had en een foto van Oskar Schindler, die door de geportretteerde is gesigneerd en opgedragen aan 'mijn goede vriend Josef'.

Dat er toch bewijzen zijn gevonden voor Josefs verhaal is te danken aan Jonathan Kalmus. Deze filmmaker, journalist en collega heeft honderdduizend documenten bestudeerd en talloze stukken gevonden die de juistheid van Josefs herinneringen bevestigen. Het is ook aan Jonathan te danken dat Amon Göths arrestatie, identificatie en proces in dit boek voor het eerst worden beschreven.

De auteur van dit boek, Michael Calvin, heeft de resultaten van dit onderzoek kundig verweven in een verbijsterende geschiedkundige vertelling. Hij vertelt ook het verhaal van de rest van Josefs lange leven, waardoor er een meeslepende en volledige autobiografie is ontstaan. Het uiteindelijke boek is trouw aan Josefs stem en geest. Het is een eer dat ons idee voor dit werk is verwezenlijkt door een bestseller-auteur, die ik heb leren kennen als een oprechte en nederige woordkunstenaar.

Josefs levensverhaal is niet alleen waardevol omdat er een historisch raadsel in wordt opgelost. Het laat ook zien dat hij een belangrijke rol heeft gespeeld bij het definiëren van onze menselijkheid – hoe de beschaving reageert op het kwaad op monsterlijke schaal en hoe we miljoenen mensen er in de toekomst van kunnen vrijwaren.

Als Josef en anderen bij het ontstaan van de naoorlogse wereldorde

niet zoveel standvastigheid en moed zouden hebben getoond, zou de wereld er na de Tweede Wereldoorlog heel anders hebben uitgezien. De historische documenten die Josefs verhaal bevestigen, laten zien dat de mensheid de kopstukken van het naziregime bijna geen eerlijk proces in Neurenberg had gegund. De Britten waren voorstander van standrechtelijke executies en de Russen pleitten voor showprocessen met zwakke bewijzen en vooraf vastgestelde vonnissen. Als de Amerikaanse juristen de discussie niet hadden gewonnen, zou de wereld in augustus 1945 nooit hebben gedefinieerd wat misdaden tegen de menselijkheid zijn en zou er geen internationale rechtsorde zijn geschapen. Bovendien zou er nooit een wereldwijde consensus zijn ontstaan over het belang van een Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Dit zijn allemaal belangrijke menselijke waarden die we nu als een gegeven beschouwen.

Amon Göth en talloze andere massamoordenaars zouden waarschijnlijk nooit zijn berecht. Onderzoekers zouden nooit internationaal erkende bewijzen voor oorlogsmisdaden hebben verzameld voor de nieuwe internationale rechtbanken. De geplande en systematische genocide die bekend is komen te staan als de Holocaust zou nooit een van de best gedocumenteerde episodes uit de wereldgeschiedenis zijn geworden. Vroegere en huidige Holocaustontkenners zouden hebben gewonnen en een nieuwe Holocaust zou veel dichterbij zijn geweest. We zouden veel verder verwijderd zijn geweest van de vrije, tolerante en gelijke samenleving waar we naar streven en zouden nooit hebben beseft dat we zo'n maatschappij zelf kunnen creëren.

Josef heeft een rol gespeeld in een cruciaal historisch proces en kan ons ook als voorbeeld dienen. Toen ik overlevers als Josef als mijn mentoren begon te beschouwen, groeide bij mij ook het besef dat ze deel uitmaken van een unieke groep mensen die ons heel veel kunnen leren. Niet alleen over dood en vernietiging, maar ook over het leven. Over levensvreugde, over de mogelijkheid om het kwaad met goedheid te bestrijden. Over het opbouwen van een nieuw leven nadat je

bent getroffen door een ongekeerde ramp. Mensen die zijn verhaal ontdekken, zullen zien dat Josef een unieke plaats inneemt in een unieke groep mensen en dat ze er heel veel baat bij zouden kunnen hebben zich zijn levensvisie eigen te maken.

Als oprichter van JRoots heb ik bijna twintig jaar lang reizen georganiseerd waarbij jonge mensen in contact worden gebracht met overlevers. Tienduizenden jongvolwassenen hebben samen met overlevers bezoeken gebracht aan Auschwitz en andere doodsoorden, maar ook aan steden waar ze zich hebben kunnen laten inspireren door persoonlijke verhalen over de cultuur en tradities die het rijke leven in deze plaatsen vroeger kenmerkten. Als we de kans op een positieve toekomst willen vergroten, moeten we ervoor zorgen dat de volgende generatie haar drukke leven even op pauze zet en de tijd neemt de lessen over het duistere verleden en over succesverhalen tot zich te laten doordringen. Maar er zijn natuurlijk steeds minder overlevers. Ik leerde Josef kennen toen we de verhalen van meer dan honderd Holocaustoverlevers op film vastlegden omdat we hun wijsheid niet verloren wilden laten gaan voor de toekomstige generaties. Het was niet eenvoudig hem over te halen een interview te geven. Holocaustoverlevers nemen meestal geen blad voor de mond, heb ik ontdekt, en daarop was Josef zeker geen uitzondering. Maar ik bleef aandringen en zei dat de toekomstige generaties zijn unieke menselijkheid moesten ervaren. Zijn overleven is namelijk het bewijs van de wilskracht van de menselijke geest, die ieder van ons zou moeten bezitten.

Ik heb zelden het voorrecht gehad kennis te maken met zo'n helder en lichtend voorbeeld van deze menselijke geest als Josef. In dit boek komt de lezer in aanraking met het wonder van zijn veerkracht en volharding en ontdekt hij dat Josefs verlangen naar wraak tot uitdrukking komt in de wens een betere toekomst te scheppen en weeskinderen te redden. Josef geeft blijk van grote morele scherpte en plichtsbesef. Zelf schrijft hij zijn vastberadenheid toe aan zijn over-

tuiging dat de mens anderen moet helpen. Zoals Josef vaak zegt in het Pools: 'Als je aardig en vriendelijk bent, zul je nooit verliezen.' Op die manier heeft hij het er vaak levend af weten te brengen. Zijn waarden zijn hem door zijn moeder bijgebracht toen hij een kind was. Het waren de waarden waarop talloze huizen in de dorpen, steden en sjtetls van Joods Europa waren gebouwd. Het zijn geen waarden van toen, maar waarden van alle tijden – als Josef volhardt terwijl hij door de ene na de andere ongekende ramp wordt getroffen, kunnen wij het ook. Als Josef de waarden gerechtigheid, vrede en universele moralen vastberaden hooghoudt terwijl hij alleen vodden om zijn lijf heeft, kunnen en moeten wij dat ook. We hopen dat iedereen die dit boek leest het niet na de laatste bladzijde zal wegleggen, maar Josefs voorbeeld zal navolgen en zijn waarden zal uitdragen. Dat is in het belang van ons aller toekomst.

Proloog: Geesten

Niets verzacht mijn pijn wanneer ik spreek,
en als ik zweeg, zou die dan weggaan?

Job 16:6

Ik ben geen held. Ik heb het gevoel dat ik ieder moment in elkaar kan zakken. Ik zucht diep en krimp ineen, alsof ik in mijn maag ben gestompt. Ik huil, terwijl ik dacht dat ik al mijn tranen al had vergoten. Mijn hart breekt. Na bijna tachtig jaar heb ik eindelijk de moed bij elkaar geraapt om een bezoek te brengen aan dit vervloekte oord, waar de massagraven worden gesymboliseerd door een groot veld met zwarte en grijze vergruizelde rotsen en stenen, die zijn aangetast door de dood.

Langs de rand van het terrein staan eiken, maar de sparren, die door de nazi's waren aangeplant om de massamoord aan het oog te onttrekken, zijn destijds al gekapt door het Rode Leger. Het regent zacht. Uit het oosten waait een ijzige wind. De aarde bij de grenzen van het kampterrein, dat niet groter is dan drie voetbalvelden, bevat menselijke as en vermalen botten. Tussen maart en december 1942 zijn hier ongeveer 600.000 Joden om het leven gekomen.

Vernietigingskamp Belzec.

Als volwassene schrok ik wanneer ik die naam hoorde, terwijl ik als kind doodsbang werd wanneer iemand de naam Hitler uitsprak. Mijn moeder, Sheindel, en mijn drie broertjes, Meir Wolf, Hershl Zvi en Dovid

Leib, zijn hier beland nadat een ss-officier onverschillig naar rechts had gewezen. Net als vijftienduizend anderen uit onze sjetel, het dorp Działoszyce in het zuidoosten van Polen, zijn ze nooit teruggekomen.

Ik had gezworen dat ik hier nooit een voet zou zetten, maar ik werd geroepen door hun zielen. Ze behoren tot de miljoenen mensen die niet op een begraafplaats zijn begraven, geen grafsteen hebben en die alleen nog in persoonlijke herinneringen bestaan. Ze hadden dromen, liefdes, levens die niet geleefd mochten worden. Ze vertellen ons wat er is gebeurd met ons volk. Ze zijn gestorven omdat ze de misdaad hadden begaan om als Jood te worden geboren. Kunnen we begrijpen hoe zoiets in onze wereld kan gebeuren?

Dat moeten we begrijpen.

Op die kille dag aan het einde van de winter, toen de laatste sneeuw werd weggespoeld door de regen, gaf een heilige plicht me weer kracht. De kinderen van de doden moeten de kaddisj oplezen, een van de belangrijkste gebeden in het jodendom. Het is een daad van hoop waarbij rouwenden God kunnen prijzen, hun verdriet kunnen erkennen en troost kunnen putten uit de gedachte dat ze hun geliefden weer zullen zien.

Ik stak kaarsjes op ter nagedachtenis van een mooie, vriendelijke vrouw en drie lieve jongens. Ik beschermde de vlammen met mijn hand, deed de kaarsen in glazen potten en bewees eer aan de honderdvijftig familieleden die zijn omgekomen tijdens de Holocaust. Ik was de enige overlever en daarom was het mijn verantwoordelijkheid om getuigenis af te leggen, om de stemlozen, het onuitgesprokene en het onbekende een stem te geven.

Ik voelde hun geest, hun *nesjama*. Ik sloot mijn ogen, boog mijn hoofd en reciteerde: 'Moge zijn grote naam gezegend zijn, nu en voor altijd. Gezegend, geprezen, gevierd, en hoog en hoger steeds verheven. Verheerlijkt, gehuldigd en bejubeld worde de naam van de Heilige, gezegend zij Hij hoog boven iedere zegening, elk lied, lof en troost die op de wereld gezegd wordt. Zegt nu: Amen.'

Ik ben zesennegentig en klaar om mijn God te ontmoeten wanneer Hij me roept. Ik dacht dat ik wel gehard was na alles wat ik heb meegemaakt. Ik heb verschrikkelijke dingen gezien: ik heb gezien hoe mensen werden opgehangen, zomaar werden vermoord of afgetuigd en andere mensen aten. Ik heb honger geleden, ben gemarteld en geslagen in zes kampen en heb het overleefd opdat ik Amon Göth, de slager van Płaszów, voor de rechter kon brengen.

Hij achtervolgt me in mijn nachtmerries en schreeuwt dat hij me zal vermoorden omdat ik zijn kamer ben binnengekomen toen hij zat te eten. Ik schuil onder een brug of verstop me onder de barakken om me in veiligheid te brengen. Soms verschijnt Göth, die tegenwoordig vooral bekend is als de sadistische kampcommandant uit de film *Schindler's List*, als een van de vervormde tronies van nazi's die zich op me stortten als roofvogels. Op andere dagen word ik hijgend en zwetend wakker nadat ik heb geworsteld met een gehelmde ss'er in een lange jas. Hij probeert me dood te schieten en ik probeer het geweer uit zijn handen te rukken.

Ik ben geconditioneerd door echt en ingebeeld geweld. Ik heb constant in angst geleefd en ben gewend geraakt aan gevaar en vernedering. Ik ben een trotse Jood en heb na de oorlog geholpen om Joodse weeskinderen te redden. Maar in Belžec stortte ik in toen ik de namen noemde van de mensen die in mijn favoriete droom met mijn familie aan tafel zitten en praten en zingen.

Mijn vader, Symcha, ontfermt zich over grootouders, tantes en ooms. Ik weet nog hoe ze heten, maar kan me hun verhalen niet meer allemaal herinneren. Ik heb mijn broertjes op mijn geliefde driewieler laten rijden. Ik zie mijn moeder met dampende borden eten, kippensoep, gefilde fisj en kaastaart. Ik zwijg verwachtingsvol. We mogen opscheppen. Het is heerlijk. Ik eet meestal niet veel en wil nu wel meer, maar houd me in.

Wanneer ik om me heen kijk, dringt het tot me door dat de mensen aan tafel geen gezicht hebben. Er zitten silhouetten aan tafel, geesten.

Ik beschouw dit als een gelukkige droom, maar daarom was ik misschien ook zo van slag toen ik op weg was naar de plek waar ze zijn vermoord. Ik weet nog dat mijn moeder een warme en elegante vrouw was, maar kan me niet meer herinneren hoe ze eruitzag. Ik heb onderzoek gedaan in de archieven van Yad Vashem, het Nationale Holocaustmonument en -museum in Jeruzalem, maar weet nog steeds niet hoe zij en mijn drie broertjes zijn omgekomen.

Er zijn lijsten van gedeporteerde Joden en geliquideerde steden en dorpen, maar bijna al het bewijsmateriaal is moedwillig vernietigd. Gegevens van de spoorwegen uit die tijd zijn bijzonder onbetrouwbaar. Slechts twee gevangenen hebben Bełżec overleefd. Een van beide mannen, Chaim Hirszman, is in maart 1946 door anticommunistische verzetsstrijders in zijn appartement in de Poolse stad Lublin vermoord voordat hij heeft kunnen getuigen over de omstandigheden in het kamp.

De andere, Rudolf Reder, heeft het overleefd doordat hij Duits sprak. Hij beweerde dat hij machinist was geweest en wist eind 1942 in het donker te ontsnappen. Hij nam de naam Roman Robak aan, woonde van 1950 tot 1953 in Israël, emigreerde naar Canada en is in 1977 op zesennegentigjarige leeftijd in Toronto overleden. Hij schreef over vrouwen en kinderen die stikten en over hun angstkreten die 'één lange, afschuwelijke schreeuw werden'.

We weten dat de slachtoffers in veewagens werden gepropt. In sommige wagens zou muziek zijn afgespeeld om de gedeporteerden te laten geloven dat ze naar een doorgangskamp werden afgevoerd. Andere wagens werden direct na aankomst aangesloten op verbrandingsmotoren zodat het vergassen met een minimum aan gedoe kon plaatsvinden. Historici beschouwen Bełżec als exemplarisch voor de praktijk van de Endlösung. Het kamp werd geleid door slechts drieëntwintig ss'ers, die werden bijgestaan door wrede Oekraïense bewakers.

Het terrein is 270 bij 270 meter. Er is nog steeds een overwoekerd zijspoor dat naar het spoorwegstation ongeveer 500 meter verderop

voert. Het kamp was in twee delen verdeeld. Het ene deel diende als opslag voor de kleding van de slachtoffers en kostbaarheden als diamanten, Amerikaanse dollars en het goud uit de getrokken tanden en kiezen van de lijken. In het andere deel, dat aan het oog was onttrokken door de sparren, bevonden zich de gaskamers en de massagraven.

Deze twee delen waren met elkaar verbonden door een smal pad dat aan beiden kanten was voorzien van gecamoufleerd prikkeldraad, de *Schlauch*, de 'sluis'. De slachtoffers uit de twintig goederenwagens, die direct na aankomst door een luidspreker hadden gehoord dat ze zich dienden uit te kleden, moesten door de sluis rennen, langs de schreeuwende bewakers die sloegen met de kolf van hun geweer en prikten met bajonetten. De gedeporteerden mochten niet de tijd krijgen om te bedenken waar ze waren en wat er met hen zou gebeuren.

Ze hadden te horen gekregen dat ze zouden douchen omdat er orde en reinheid moest zijn. Ze hadden de vetes van hun schoenen aan elkaar geknoopt en hun kleren netjes opgevouwen, zodat ze deze weer gemakkelijk zouden kunnen terugvinden. Het was een groteske, moordzuchtige leugen.

De sluis leidde direct naar de gaskamers. Zodra er tweehonderd mensen zaten opgesloten en de deuren vergrendeld waren, startten de bewakers een grote benzinemotor, die de koolstofmonoxide in het bakstenen gebouw joeg. Binnen een halfuur was iedereen dood. Het proces van aankomst tot dood duurde minder dan een uur.

De Sonderkommando's, de groepen van Joodse gevangenen die waren geselecteerd als dwangarbeiders, verwijderden de lijken en versleepten ze met leren riemen naar de massagraven. Ze werden snel bedekt met een dun laagje aarde. En al die tijd speelde er een orkestje van gevangenen, die nog even mochten blijven leven.

In de eerste drie maanden dat Belzec in gebruik was, werden er ongeveer tachtigduizend Joden vermoord. Tegen de tijd dat mijn familieleden aankwamen, in september 1942, waren er zes gaskamers, twee keer zoveel als in het begin. De genocide was lopendebandwerk

geworden. Heinrich Himmler, de hoofdarchitect van de Holocaust, had verklaard dat de Joden moesten worden uitgeroeid.

Vanaf oktober werden de lijken opgegraven, op brandstapels van rails gegooid en overgoten met benzine. De botten werden verzameld, verpletterd en in de greppels gegooid die ooit als tankgracht hadden gediend. De slavenarbeiders werden om de zoveel tijd vermoord. De laatste driehonderd werden eind juni 1943 in het vernietigingskamp Sobibor vergast, nadat ze te horen hadden gekregen dat ze naar Duitsland zouden worden geëvacueerd.

In Bełżec staat niet één van de oorspronkelijke gebouwen meer overeind, maar er hangt nog onmiskenbaar een gevoel van dreiging in de lucht. Sinds de oorlog zijn we al enkele generaties verder, maar mensen kunnen nog steeds nauwelijks bevatten wat hier is gebeurd. Ik liep over een symbolische dodenweg, een ondergrondse gang waarin bezoekers hetzelfde gevoel van hopeloosheid moeten krijgen als de doodsbanige Holocaustslachtoffers die door de sluis holden. De hoge, ruwe muren sloten me in. Ik voelde me net zo eenzaam als in de Vallei van de Dood.

Het was een bijzonder aangrijpende ervaring.

Ik kan de mooie mensen die ooit mijn kennissenkring vormden maar niet vergeten. Mijn vele neven en nichten. Kleine Bluma Kroner, het meisje met het rode haar. Ik wist niet wat haar vader deed, maar wel dat hij rijk was, de eerste man in de sjtetl die een cabriolet bezat. Toen hij ons meenam voor een ritje in zijn auto, voelde ik me als een keizer uit de Oudheid.

Ik heb ze nooit meer gezien nadat de nazi's ons hadden opgepakt. Als ik mijn ogen sluit, zie ik ze wel voor me, maar dat is te pijnlijk. Ik denk niet graag aan alles wat verloren is gegaan, maar de herinneringen dringen zich aan me op, vooral wanneer ik alleen ben. Het verdriet vreet aan me. Ik weet niet meer hoe mijn moeder rook of hoe haar stem klonk. Ik voel me af en toe nog wel een beetje schuldig omdat ik ongehoorzaam was en mijn boterhammen aan de armere

kinderen op school gaf. We hadden moeten vluchten, maar waarom? We woonden daar al duizend jaar. We waren daar geworteld.

We waren gelukkig, werden omringd door vrienden, broers en zussen, ouders, grootouders en overgrootouders. Iedereen kwam bij ons thuis. Sommige mensen namen snoepgoed mee. Een tante gaf ons zelfgemaakte zuurkool. Wat is er met hen gebeurd? Ik had nog zoveel van hen kunnen leren en heb het allemaal moeten missen. Ik heb ze niet echt leren kennen omdat ze te kort hebben geleefd.

Ik heb mezelf niet leren kennen omdat ze te kort hebben geleefd.